

ASPECTE PRIVIND RELAȚIILE DINTRE STĂPÂNII DE MOȘII ȘI ȚĂRANI ÎN MOLDOVA (SECOLUL AL XVIII-LEA)

Mihai Lazăr

Résumé: Réalité fondamentale de la société moldave, les relations agraires ont enregistré pendant le siècle phanariote une évolution contradictoire, étant marquées par une acute crise de système. A la fiscalité excessive, imposée par les demandes d'argent comptant et de biens venus de l'Empire Ottoman s'est associé l'intérêt accru des seigneurs de mieux valoriser la réserve seigneuriale par le travail gratuit des voisins, et après l'abolition de la dépendance personnelle, des serfs et des paysans sans terres. L'adaptation de plus en plus claire de l'économie agraire aux rigueurs du marché interne et externe s'est réfléchi dans l'augmentation continue des obligations de travail pour les paysans et l'extension d'une manière inconnue jusqu'alors des pratiques abusives de la part des propriétaires fonciers. Jusqu'au début de la cinquième décennie du XVIII-ème siècle, on a appliqué, d'habitude, les coutumes de l'endroit respectif. Graduellement, ces mœurs sont tombées en désuétude et ont été remplacées par l'intervention du voïvode, avec les établissements agraires. Par le système du nart (de la norme), la quantité de travail effectuée le long d'un jour a augmenté continuellement. Les pratiques onéreuses spécifiques à l'appareil administratif-fiscal phanariote, accompagnées par les nouvelles tendances des propriétaires fonciers – des boyards et des prieurs – ont causé un long procès de détérioration dramatique de la situation des paysans des domaines.

Notre recherche a visé la mise en évidence des abus et de la corruption pratiqués par les seigneurs; de ceux-ci nous avons choisi quelques exemples plus concluants, à même de contourner les tendances de l'évolution des rapports sociaux dans le monde rural.

Până în secolul al XVIII-lea, domeniul feudal – boieresc și mănăstiresc – a fost exploatat în principal în sistemul dijmei. Cea mai mare parte a spațiilor economice se afla în posesia țăranilor. Rezerva feudală, relativ restrânsă, era formată mai ales din **braniști**, utilizate pentru creșterea vitelor, pescuit, prisăcărit și vânatoare¹. Sporirea spațiilor agricole prin defrișări, lăzuiți și runcuiți și antrenarea tot mai accentuată a economiei agricole în producția pentru piață au creat premise pentru valorificarea mai eficientă de către stăpâni a muncii gratuite oferită de vecini și de țăranii slobozi așezați cu învoială pe moșie². Sporirea loturilor agricole a generat în mod firesc pretenții noi privind obligațiile în muncă pentru toate categoriile de țăranii așezați pe domeniile feudalilor laici și eclesiastici. În acest context, relațiile agrare capătă caracteristici noi, sintetizând ansamblul raporturilor stăpânilor cu locuitorii de pe moșii.

În Moldova, ca de altfel și în Țara Românească, conturarea și adâncirea procesului înnoitor în sfera relațiilor agrare a avut loc în condiții anevoioase, ca urmare a sporirii neconținute a cererilor Imperiului Otoman, aflat, de asemenea, într-o acută și persistentă criză.

Regimul fanariot instaurat la începutul celui de-al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea a reprezentat punctul culminant al dependenței politice și economice față de

turci. Obligațiile mari și mereu în creștere, în bani, în produse și prestații impuse de Înalta Poartă, alături de abuzurile și de corupția aparatului administrativ, au contribuit la înăsprirea fiscalității, determinând o scădere dramatică a nivelului de trai pentru categoriile sociale de jos.

Cercetarea atentă a surselor documentare și coroborarea acestora cu opiniile contemporanilor ne sugerează presiunea fiscală excesivă ce se exercita asupra populației Moldovei³. Cronicarii – adevărați analiști ai timpului – erau de părere că fiscalitatea practică în secolul fanariot nu se întemeia atât pe potențialul economic al locuitorilor țării, ci, mai degrabă pe pretențiile Curții Domnești și pe cererile Înaltei Porți. Această stare de lucruri anacronică a indus o stare de continuă criză la nivelul întregii societăți. Măsurile reformatoare vizând modernizarea aparatului de stat, simplificarea operațiunilor fiscale de impunere și percepere și reducerea nomenclatorului de obligații ale impozabililor, inițiate de domnii Ghiculești⁴ și îndeosebi de Constantin Mavrocordat⁵, nu au avut urmările scontate. Povara fiscalității era accentuată de maniera arbitrară, total nepopulară, de impunere și percepere a dărilor, de abuzurile și corupția dregătorilor și agenților domnești.

Sistemul detestabil al venalității funcțiilor a generat o competiție acerbă între competitori, orientându-i pe aceștia, fără excepție, spre stoarcerea a cât mai multe venituri în timpul exercitării demnităților pe care le-au obținut plătind, la rândul-le, însemnate sume de bani. Populația Moldovei s-a aflat, de bună seamă, în mod discreționar, la dispoziția aparatului de stat, trebuind să suporte calvarul practicilor fanariote. Acestui regim fiscal apăsător, practicat de slujitorii domnești – români sau greci – i s-a adăugat, în cazul vecinilor și a țăranilor liberi fără pământ, presiunea stăpânilor de moșii⁶.

Izvoarele documentare specifice secolului fanariot permit surprinderea manierei în care stăpânii de moșii⁷ – boierii și mănăstirile – au valorificat munca gratuită a vecinilor și a lăturașilor (țărani slobozi, așezați cu învoială)⁸. Prin dijma în produse, renta în muncă și cea în bani, stăpânii de moșii au reușit să obțină venituri semnificative, în vreme ce contribuția fiscală a țăranimii sporea continuu. Analiza actelor fiscale de epocă ne conduce la constatarea că presiunea fiscală impusă de domnii fanarioți în prima jumătate a secolului al XVIII-lea a fost una dintre cele mai aspre și insuportabile din Europa⁹.

Începând din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea și până la abolirea șerbiei, la 6 aprilie 1749, vecinii din Moldova devin tot mai dependenți de persoana stăpânului¹⁰ – boier sau egumen –, condiția lor juridică apropiindu-se uneori de cea a robilor¹¹. Accentuarea dependenței personale a vecinilor i-a pus în mod frecvent pe aceștia la discreția stăpânilor de moșii. Vecinii erau trecuți în inventarul moșiei, puteau fi înstrăinați împreună cu moșia ori separat, puteau fi lăsați moștenire și ca zestre urmașilor¹². Aceste practici oneroase au fost criticate în cadrul adunării obștești din 6 aprilie 1749, când s-a hotărât desființarea instituției veciniei¹³. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dependența personală a țăranilor față de stăpâni a făcut loc constrângerilor economice sau domiciliului fiscal obligatoriu.

Sporirea obligațiilor de boieresc este una din cele mai caracteristice tendințe ce se constată în domeniul relațiilor agrare, începând de la jumătatea secolului al XVIII-lea. Dacă dijma din produse s-a menținut la același quantum (1/10), în schimb obligațiile în muncă au crescut continuu. Efectuat la început în temeiul „obiceiului” locului, boierescul a devenit treptat o servitute importantă, reglementată prin așezăminte domnești. Pentru sporirea sarcinilor țăranilor de pe moșii, stăpânii au uzat de cele mai variate mijloace: poziția deținută în cadrul aparatului de stat¹⁴, relațiile de slujbă sau de rudenie cu înalții dregători, trecerea de care se bucurau pe lângă domnie¹⁵ ș.a.

Cronicarii vremii împărtășesc principial punctul de vedere al stăpânilor privitor la legitimitatea obligațiilor locuitorilor șezători pe moșii. Ei sunt în același timp indignați de arbitrariul, corupția și mijloacele adesea inumane folosite de stăpâni pentru valorificarea forței de muncă și a resurselor pământului. Referindu-se la starea **vecinilor** din vremea sa, principele cărturar Dimitrie Cantemir era de părere că „*acestora nu li se hotărăște dinainte cât să lucreze, ci stă la bunul plac al stăpânului să hotărască câte zile să fie puși la muncă*”¹⁶.

Ceva mai târziu, Ion Neculce, analizând perioada când domnia încerca să intervină în relațiile dintre stăpâni și săteni menționează inițiativa lui Constantin Vodă Mavrocordat care „*mănăstirilor le-au făcut obicei vecinilor să lucreze cum au lucrat și mai înainte cât vor*”, iar „*boierilor și mazililor le-au făcut obicei să lucreze cu oamenii lor, care or șide pe moșiile lor, cât le-a fi voia și cât or pute*”¹⁷.

Pentru înțelegerea corectă a acestor două opinii este necesar să se facă distincția cuvenită între vecini și țăranii slobozi așezați cu învoială, atunci când se analizează poziția domniei în domeniul relațiilor agrare înainte de abolirea instituției veciniei. Potrivit cutumei, domnul nu putea interveni direct în relațiile dintre stăpânii de moșii și vecini întrucât cei din urmă se aflau sub autoritatea personală a stăpânilor – boieri sau egumeni. Abia prin așezământul de desființare a veciniei s-a creat cadrul juridic pentru intervenția puterii centrale în raporturile dintre foștii șerbi și stăpâni. Privind lucrurile din această perspectivă înțelegem de ce, până la 1749, inițiativele domnești au putut avea urmări concrete, doar în cazuri restrânse, cu deosebire pentru țăranii liberi așezați cu învoială pe moșii.

Proprietarii ei înșiși de întinse domenii funciare, domnii au înțeles noile tendințe apărute în sfera economiei agrare. Atât timp cât creșterea obligațiilor țărănești față de stăpân nu perturba sensibil obiectivele Vistieriei, domnii au privit cu anume îngăduință pretențiile anumitor boieri și egumeni. Cu cât înaintăm în timp, sistemul confuz și arbitrar de impunere a țăranilor la boieresc a condus la crearea de nemulțumiri care aveau să determine dezorganizarea sistemului fiscal și depopularea masivă a satelor. Numeroase documente atestă „spargerea” și „risipirea” așezărilor satești din cauza abuzurilor săvârșite de agenții domnești și a obligațiilor, adesea insuportabile, față de stăpâni. Autoritatea domnească, interesată în curmarea abuzurilor față de contribuabili, urmărește să reglementeze într-o manieră nouă relația stăpân-țaran, dar lasă uneori la latitudinea boierilor și mănăstirilor aplicarea măsurilor¹⁸. Pentru a ușura situația populației de rând, Constantin Mavrocordat dispune printr-un așezământ din anul 1742 suprimarea clăcilor ocazionale față de dregătorii ținutali¹⁹. Dar, ca și alte inițiative vizând limitarea corupției

și abuzurilor, prevederile acestui așezământ au fost eludate de către slujbașii domnești. Nu de puține ori chiar dispozițiile domnești, prin modul cum au fost redactate, au creat cale liberă proliferării abuzurilor printr-o interpretare tendențioasă a conținutului lor. La 18 noiembrie 1741, spre exemplu, Constantin Mavrocordat poruncea vecinilor din satul Buciumi, precum și celor de pe moșia mănăstirii Dancu să lucreze „*la ce i-ar pune egumenul*”²⁰. Deși această sintagmă sintetizează un **obicei**, în contextul extinderii rezervei feudale ea conținea un abuz camuflat, ce avea să prindă contur vizibil în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. O interpretare arbitrară a dispozițiilor domnești se constată la unii boieri și egumeni care silesc pe țărani să efectueze toate zilele de boieresc numai vara. Intervențiile repetate ale sătenilor la Divan au determinat includerea în așezămintele agrare a prevederii privind efectuarea eșalonată a zilelor de boieresc în cele trei anotimpuri propice lucrărilor agricole: primăvara, vara și toamna²¹.

În mod frecvent, unii săteni erau obligați să muncească peste limitele specificate în așezăminte, plângându-se domnului că „*unde-i treieram trei sau patru zâli ne țâni în seamă numai câte o zî sau doi și la toati suntem peste puțină fără dreptati însărcinați*”²². Evident, în aceste cazuri stăpânii stabileau un **nart** (normă) ce nu putea fi îndeplinit în condiții normale.

Un abuz practicat frecvent și care cu timpul se transformă în „obicei” îl constatăm la unii stăpâni de moșii care obligau pe țărani să muncească o parte din zile acolo unde era nevoie, iar restul să fie efectuate după „ponturi”²³. Datorită vremii nefavorabile, unii locuitori de pe moșii nu puteau efectua întotdeauna integral numărul zilelor de boieresc prevăzute de așezăminte. În această situație, pe lângă îndeplinirea zilelor restante, stăpânii cereau și altele, suplimentare, drept dobândă la zilele neefectuate²⁴. Procedul se aplica și în condițiile contractării unui împrumut bănesc. În locul dobânzii, datornicii erau siliți să lucreze mai multe zile de clacă²⁵. Când boierescul putea fi achitat în bani, iar țăranul nu era solvabil la termenul fixat, el trebuia să-și zălogească pământul²⁶.

Mărind treptat numărul zilelor de muncă, stăpânii de moșii cer deschis domniei „*zeciuiala zilelor anului*” (36 de zile)²⁷. Această pretenție, într-o oarecare măsură realizată de boieri și mănăstiri prin sistemul **nartului**, este considerată legitimă de către domn²⁸. Totuși, cererea stăpânilor de moșii nu este acceptată, întrucât ar fi creat mari nemulțumiri în rândul sătenilor și ar fi determinat depopularea satelor. În cele din urmă, s-a ajuns la un compromis: la zilele de boieresc prevăzute de „ponturi” s-au adăugat câteva zile de clacă²⁹.

Posibilitatea efectuării boierescului într-o varietate de forme a lărgit și mai mult sfera încălcărilor, iar domnilor li s-a forțat uneori mâna să aprobe cererile formulate, legitimând pe această cale situații de fapt ce depășeau cadrul legal³⁰.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea a luat proporții îngrijorătoare fenomenul deposedării răzeșilor de ocini și aservirea țăranilor slobozi așezați cu învoială în satele boierești sau mănăstirești³¹. Preocuparea constantă de mărire a rezervei feudale în scopul valorificării acesteia prin munca gratuită a țăranilor îi încurajează pe stăpânii de moșii să încalce delnițele țărănești³², să silească pe răzeși să-și vândă chiar casele și livezile din jur³³. Rapacitatea stăpânului feudal duce frecvent la izgonirea țăranilor de pe curăturile proprii, sub motiv că defrișarea respectivelor loturi nu ar fi fost realizată în

întregime de ei³⁴. Uneori documentele de epocă conțin mențiunea expresă că țăranii incomodează pe stăpâni³⁵ și, în consecință, aceștia sunt siliți să se mute pe diverse pământuri de pe moșie mai puțin roditoare³⁶.

Neachitarea la data fixată a unor datorii³⁷, promisiunea făcută țăranului că va fi scutit de dări în locul unei curături de fânaț sau a unei livezi³⁸, sunt alte mijloace de deposedare de pământ. În prima jumătate a veacului al XVIII-lea, pierderea ocinilor a fost adesea însoțită de vecinirea țăranilor liberi³⁹. Pentru a aduce în starea de vecinie cât mai mulți țărani, stăpânii au apelat la metode silnice sau au uzat de autoritatea pe care o aveau în cadrul administrației. Ei și-au permis chiar să falsifice conținutul unor hrisoave domnești⁴⁰, să adreseze domnilor mărturii nesincere⁴¹, readucând astfel pe unii țărani eliberați în stare de vecinie⁴² și chiar transformând pe vecini în robi⁴³. Dacă vecinii încercau să se răscumpere, stăpânii puneau condiții grele, tergiversând, pe această cale, procesul de eliberare⁴⁴.

Întrucât prin valorificarea băaturilor se puteau obține însemnate venituri, boierii și, deopotrivă, egumenii mănăstirilor au căutat să-și asigure monopolul asupra vânzărilor⁴⁵. Domnii au fost determinați, prin diverse mijloace, să recunoască faptul împlinit, iar dacă sătenii opuneau rezistență, prin abuz erau intimidați și bătuți⁴⁶. În unele sate, țăranii aveau dreptul să țină cârciumă. Prin intervenție la domnie, stăpânii moșiilor au reușit să obțină aprobarea de a ține și ei cârciumi, angajându-se solemn să nu asuprească pe țărani. Angajamentele nu s-au respectat în multe rânduri, țăranilor făcându-li-se „sărăcie și strâmbătate”, iar uneori fiind bătuți cu cruzime până la moarte⁴⁷. Încercând limitarea unor astfel de abuzuri, domnii poruncesc stăpânilor în cauză să se prezinte în fața Divanului pentru a da seamă de încălcările săvârșite. Unii boieri nu au dat însă curs citațiilor și au continuat să asuprească pe săteni⁴⁸.

Nesocotirea hotărârilor domnești s-a făcut și în privința dreptului țăranilor de a tăia lemne din pădure. Deși, potrivit obiceiului, lemnele uscate din pădure erau scutite de zeciuială, sătenii „*neconținut se jeluiesc că nu urmează după ponturi stăpânii acei cu pădurile ce, împotriva, îi asupresc și îi zeciuiesc*”⁴⁹.

Sistemul arendării moșiilor afecta, de asemenea, pe țărani, deoarece arendașii pe lângă arendă mai încasau pe seama lor și alte venituri. Uneori reușeau să forțeze pe locuitorii satului să achite ei arenda⁵⁰. Țărănimea moldoveană a răspuns la aceste practici fugind adesea în masă pe alte moșii din țară sau peste graniță. Pravilele prevedeau, pentru boierii care tănuiau fugari pe moșiile lor, amenzi destul de mari. Încălcând dispozițiile domnești, boierii primeau fugari de pe alte moșii⁵¹, fără ca abuzul să fie întotdeauna pedepsit⁵². De cele mai multe ori, când vecinii reușeau să fugă de pe moșie, stăpânul primea de la domnie o carte de încuviințare, care-i permitea să meargă oriunde să-și caute vecinii. În mod normal, țăranii trebuiau aduși „*la urmă*”, adică pe locul de unde au fugit. În împuternicirile domnești nu rare sunt însă cazurile când proprietarii primesc dreptul să aducă pe fugari cu forța și să-i așeze „*oriunde ar vrea*”. Întâlnim frecvent în documentele de epocă expresii precum: „*a-i lua cu ștreangul de grumadzi*”, „*să aibă a-l lega și lua de grumadzi și să-l încarce cu tot ce ar avea el*”⁵³. În această privință, domnia, prin conținutul actelor eliberate, deschidea calea abuzurilor, lăsând stăpânului libertatea să decidă pe ce loc să așeze fugarii. Constrângerile mergeau până acolo încât se cereau zapise de cheazășie pentru anumiți vecini, iar în cazul când aceștia ar fi reușit să fugă, cei

ce se puneau chezași se obligau să fie vecini împreună cu familia lor⁵⁴. Sprijinul pe care îl ofereau domnii stăpânilor de moșii, pentru depistarea și aducerea pe domeniu a vecinilor, ilustrează interesul special al statului pentru stabilizarea domiciliului fiscal al fugarilor⁵⁵.

Realitate fundamentală a societății moldovenești, relațiile agrare au înregistrat în secolul fanariot o evoluție contradictorie, fiind marcate de o acută criză de sistem⁵⁶. Fiscalității excesive, impusă de cererile de numerar și de bunuri venite din partea Imperiului otoman, i s-a asociat interesul crescând al stăpânilor de moșii, de valorificare mai eficientă a rezervei senioriale prin munca gratuită a **vecinilor**, iar după abolirea dependenței personale, a **clăcașilor** și a **țăranilor fără pământ**. Ancorarea tot mai clară a economiei agrare la rigorile pieței interne și externe s-a reflectat în sporirea continuă a obligațiilor în muncă pentru țărani și extinderea într-o măsură necunoscută până atunci a practicilor abuzive din partea stăpânilor de moșii. Până la începutul deceniului al V-lea al secolului al XVIII-lea s-a aplicat, de regulă, – **obiceiul locului**. Treptat, **obiceiul** a intrat în desuetudine, fiind înlocuit, prin intervenție domnească, de așezămintele agrare. Prin sistemul **nartului** (normei), cantitatea de muncă efectuată pe durata unei zile a sporit.

Practicile oneroase specifice aparatului administrativ-fiscal fanariot însoțite de noile tendințe ale stăpânilor de moșii – boieri și egumeni – au generat un proces de deteriorare dramatică a situației țăranilor de pe domenii⁵⁷.

Cercetarea noastră a vizat punerea în evidență a abuzurilor și corupției practicate de stăpâni, din care am selectat câteva exemple mai concludente, în măsură să contureze tendințele de evoluție a raporturilor sociale în lumea rurală.

NOTE:

¹ N. Corivan, I. Grămadă, *Despre gospodărirea feudală din Moldova în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în SMIM, V, 1962, p. 257-279; Constantin Cihodaru, *Braniștile și problema rezervei senioriale în Moldova*, în AȘUI, serie nouă, secțiunea III (științe sociale), tom III (1957), fasc. 1-2, p. 30-54; Corneliu Istrati, *Despre diferențierea țăranimii clăcașe în regiunea de munte a Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în SCS, Istorie, Iași, XII (1961), fasc. 1, p. 117-132; Ioan Bogdan, *Sămile mănăstirilor de țară din Moldova pe anul 1742*, în „Buletinul Comisiunii Istorice a României”, 1, 1915, p. 217-279

² *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa luminilor*, București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 158-182; M. Lazăr, *Realități fiscale din Țara Moldovei*, Iași, Editura Junimea, 2000, p. 43-115.

³ Vezi îndeosebi: N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV-VI, București, 1902-1904; V. Mihordea, Ș. Papacostea, Fl. Constantiniu, *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I *Țara Românească*, București, Editura Academiei, 1961; V. Mihordea (redactor responsabil), Ioana Constantinescu, Corneliu Istrati, *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. II, *Moldova*, București, Editura Academiei, 1966 (se va cita *DRA*, vol. II, *Moldova*); Ștefan Lemny, *Românii în secolul al XVIII-lea. O bibliografie*, vol. I, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, 1988; *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediție cu introducere, note, indici și glosar alcătuit de Corneliu Istrati, vol. I-III, Editura Universității „Al. I. Cuza” Iași, 1985-1987; Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane 1711-1821. Documente*

turcești, București, 1984; M. A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I-III, București, 1976-1986; Hurmuzaki (colecția), *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VI și XIV/3, București, 1878, 1936; Ștefan Pascu, Vladimir Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului RPR*, vol. II-III, București, 1958, 1960; *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente 1393-1849*, București, 1983; Biblioteca Academiei Române, *Mss. rom. 237 (Condica lui Constantin Mavrocordat); Călători străini despre Țările Române*, vol. IX-X, București, 1980-2000; *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, vol. III, întocmit de Mustafa Mehmet, București, 1980; *Reprezentanța diplomatică a Moldovei la Constantinopol 30 VIII 1741-XII 1742. Rapoartele inedite ale lui Constantin Mavrocordat*, de Ariadna Camariano-Cioran, București, Editura Academiei, 1985; Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973; *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*. Text grecesc însoțit de traducere românească. Ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, Editura Academiei RSR, 1965; Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție Iorgu Iordan, București, 1975; C. Erbiceanu, *Cronicari greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888 ș.a.

⁴ *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695-1754*, ediție Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, Editura Academiei RSR, 1965, p. 365-368; Ariadna Camariano-Cioran, *Măsuri fiscale și administrative în Moldova, 1753-1754*, în SMIM, V, 1962, p. 505-514.

⁵ *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, București, Editura Enciclopedică, 2002, p. 502-509; Florin Constantiniu, *Reformele lui Constantin Mavrocordat în Moldova și Țara Românească*, în SAI, vol. XX, 1972, p. 28-35; Nicolae Corivan, *Contribuții la obligațiile țăranilor din Moldova în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în SCS, Iași, 1957, fasc. 1, p. 63-83; Idem, *Aplicarea așezământului fiscal al lui Constantin Mavrocordat cu privire la perceperea birului (1741-1743)*, în SCS, Iași, VI, 1955, nr. 3-4, p. 51-76; Vasile C. Nicolau, *Priviri asupra vechei organizări administrative a Moldovei*, Bârlad, Tipografia și legătura de cărți Constantin D. Lupașcu, f.a.; *DRA*, vol. II *Moldova*.

⁶ Stăpânii de moșii, deși nu vedeau cu ochi buni mulțimea de dregători greco-levantini, pentru împlinirea intereselor lor economice nu se dădeau în lături de a colabora cu aceștia, deoarece, așa cum scria Ion Neculce „Boierii noștri moldoveni începură unii a se lipi cum bunături printre greci, a arăta drumuri, și căli di răutăți cu ce ar lua mai mulți bani din țară” (Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1959, p. 150).

⁷ V. Mihordea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, București, Editura Academiei RSR, 1968, p. 86 (se va cita: V. Mihordea, *Relațiile agrare*); Idem, *Maîtres du sol et paysans dans Principautés Roumaines au XVIII-e siècle*, București, 1971, passim.

⁸ Prin reformele lui Constantin Mavrocordat din 5 august 1746 și 6 aprilie 1749 privind desființarea rumâniei și, respectiv, a veciniei, țăranii dependenți din Principatele Române au fost aduși la condiția oamenilor slobozi așezați pe moșie cu învoială. În cazul Moldovei s-a exprimat în această privință și părerea că procesul unificării obligațiilor celor două categorii de țărani ar fi avut loc cu un deceniu mai devreme întrucât actul din 6 aprilie 1749 a abolit „doar abuzurile care se practicau în numele veciniei” (Corneliu Istrati, recenzie la V. Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIII-e siècle*, Bucarest, éditions de l’Academie de la Republique Socialiste de Roumanie, 1971, în AIIAI, IX, 1972, p. 563).

⁹ A se vedea detalii pentru această problemă în studiul lui Nicolae Grigoraș, *Abuzurile și corupția membrilor aparatului de stat din Moldova (sec. XV-sec. XVIII)*, în AIIAI, VIII, 1971, p. 99-117.

¹⁰ Problema cea mai grea ce stătea în fața domnilor moldoveni în secolul fanariot era găsirea modalităților practice de a menține pe contribuabili în satele de baștină.

¹¹ P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Epoca medievală*, București, 1964, p. 235-270.

¹² *Istoria românilor*, vol. VI, ed. citată, p. 507-508; *DRA*, vol. II *Moldova*, doc. nr. 1, 3, 30, 37, 40, 69, 75, 105, 172, 227, 260 ș.a.; V. Mihordea, *Relațiile agrare*, p. 85-86, 108, 110.

¹³ *Istoria românilor*, vol. VI, ed. citată, p. 505-508; V. Mihordea, *În legătură cu relațiile agrare în Moldova*, în *RdI*, 5/1976, p. 766-767; Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, București, Editura Militară, 1985; Idem, *Reformele lui Constantin Mavrocordat în Moldova și Țara Românească*, în *loc. cit.*, p. 28-35.

¹⁴ V. Mihordea, *Relațiile agrare*, p. 168.

¹⁵ *Ibidem*; M. Lazăr, *Realități fiscale din Țara Moldovei*, Iași, Editura Junimea, 2000, p. 105-118.

¹⁶ D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1965, p. 22.

¹⁷ Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, București, 1959, p. 400; *DRA*, vol. II *Moldova*, doc. 191, 214, 219, 280; Șt. Pascu, Vladimir Hanga, *Crestomație pentru studiul statului și dreptului RPR*, vol. II, București, Editura Științifică, 1963, p. 26.

¹⁸ Șt. Pascu, Vladimir Hanga, *op. cit.*, vol. II, p. 26.

¹⁹ În document se menționa: „Nici un fel de clacă, cheltuieli sau alte supărări ce ar avea locuitorii păr acum de la dregătorii ținuturilor, de la căpitan... de acum înainte să lipsească. În scurt nimănui să nu mai clăcuiească” (N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, p. 218). Trebuie avută în vedere deosebirea între munca de clacă și de boieresc în Moldova veacului al XVIII-lea (N. Corivan, *Formele de aservire a țăranimii moldovene în sec. al XVII-lea și începutul sec. al XVIII-lea*, în *SCS*, Iași, fasc. I, p. 75-92).

²⁰ *DRA*, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 173.

²¹ *Ibidem*, doc. nr. 403; Sturdza-Scheianu, *Acte și legiuri*, vol. I, p. 25-28.

²² *DRA*, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 673

²³ *Ibidem*, doc. nr. 520, 525, 526, 673, 674 ș.a.

²⁴ *Ibidem*, doc. nr. 507.

²⁵ *Ibidem*, doc. nr. 566, 711.

²⁶ *Ibidem*, doc. nr. 93.

²⁷ *Ibidem*, doc. nr. 465; Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a Catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, p. 304-306.

²⁸ *DRA*, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 483.

²⁹ *Ibidem*, doc. nr. 455, 483.

³⁰ V. Mihordea, *Relațiile agrare*, p. 161.

³¹ Referindu-se la procesul de deposedare a țăranilor de pământ, se remarcă faptul că aceasta „se săvârșește cu vandalismul cel mai necruțător și sub impulsul patimilor celor mai infame, mai murdare, mai meschine și mai odioase” (*Istoria românilor*, vol. VI, ed. citată, p. 158-163).

³² *DRA*, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 411.

³³ *Ibidem*, doc. nr. 232.

³⁴ *Ibidem*, doc. nr. 551.

³⁵ N. Corivan, *Contribuții la obligațiile țăranilor din Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în *loc. cit.*, p. 82; *DRA*, vol. II *Moldova*, doc. nr. 171, 302, 556, 625, 636, 650, 667, 768 ș.a.

³⁶ În această situație s-au aflat locuitorii din satele Moișa și Pipirig, cărora li s-au făcut mari greutăți pentru a fi siliți să-și părăsească curăturile lor. *DRA*, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 466, 556, 636 ș.a. A se vedea și V. Mihordea, *Relațiile agrare*, p. 183-184.

³⁷ *DRA*, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 3, 33, 42, 93.

³⁸ *Ibidem*, doc. nr. 651

³⁹ *Ibidem*, doc. nr. 145.

⁴⁰ N. Corivan, *Contribuții la obligațiile țăranilor din Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în *loc. cit.*, p. 63-65.

⁴¹ Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, vol. VI, p. 119; ANIC, *Fond Teodor Bălan*, 27B.

⁴² DRA, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 1.

⁴³ *Ibidem*, doc. nr. 92, 244.

⁴⁴ *Ibidem*, doc. nr. 2.

⁴⁵ V. Mihordea, *Relațiile agrare*, p. 259-261; N. Corivan și I. Grămadă, *Despre gospodăria feudală din Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în SMIM, vol. V, 1962, p. 266-268.

⁴⁶ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. VI, doc. nr. 1511, p. 403.

⁴⁷ DRA, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 108.

⁴⁸ *Ibidem*, doc. nr. 231.

⁴⁹ Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 483-487; V. Mihordea, *Relațiile agrare*, p. 169

⁵⁰ DRA, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 670; vezi și N. Corivan și I. Grămadă, *op. cit.*, p. 269-270; Ioana Constantinescu, *Arendășia în gospodăria Moldovei și Țării Românești până la Regulamentul Organic*, București, 1985.

⁵¹ DRA, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 181, 457 ș.a.

⁵² Documentele veacului al XVIII-lea nu ne oferă dovezi că boierii ar fi fost pedepsiți aspru pentru tăinuirea fugarilor pe moșiile lor.

⁵³ DRA, vol. II, *Moldova*, doc. nr. 32, 47 ș.a.

⁵⁴ *Ibidem*, doc. nr. 12.

⁵⁵ V. Mihordea, *Relațiile agrare*, p. 113-114; M. Lazăr, *op. cit.*, p. 105-119; *Istoria românilor*, vol. VI, ed. citată, p. 156-167, 215-225; Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, *passim*; Ioana Constantinescu, *Aspecte ale destrămării feudalismului în Țara Românească și Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în SMIM, vol. IX, 1978, p. 9-43.

⁵⁶ Valeriu Veliman, *op. cit.*, p. 17-19; *Istoria României*, vol. III, București, Editura Academiei, 1964, p. 86-93, 400-402; Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, p. 103-112; *Istoria dreptului românesc*, vol. II/1, București, Editura Academiei, 1984, p. 192-193; *Arhivele Naționale Iași*, Tr. 1768, op. 2018/1 (*Sama Vistieriei Moldovei pe 1763*); Idem, Mss. Nr. 56; Biblioteca Academiei Române, *Mss. rom. 237*; Ioan Caproșu, *Sama Vistieriei Moldovei din decembrie 1784*, în „Cercetări istorice”, vol. XVI, 1997, p. 69-109; Idem, *Sămi de vistierie*, în „Revista de istorie socială”, Iași, Fundația Culturală Română, nr. 1, p. 507-562; Anastasia Iordache, *Principii Ghica. O familie domnitoare din istoria Moldovei*, București, Editura Albatros, 1991, p. 42-110.

⁵⁷ V. Mihordea, *Relațiile agrare*, p. 25-70, *Istoria dreptului românesc*, vol. II/1, ed. citată, p. 185-186 și 192-193; N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, Editura Academiei RSR, 1971; Leonida Colescu, *Sistemul de impozite în epoca fanariotă*, în „Economia Națională”, 10/1898; Ariadna Camariano-Cioran, *Măsuri fiscale și administrative în Moldova, 1753-1754*, în *loc.cit.*, p. 505-514; *Istoria românilor*, vol. VI, ed. citată, p. 215-225; Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, *passim*.